

‘છગનાને ના સમજાતા સવાલો’ માં શોષણનું સ-ચોટ નિરૂપણ

નવલકથા, રેખાચિત્રો અને ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપમાં માનવીય સંવેદનોને સુરેખ રૂપે મૂકી આપનારા સર્જક શ્રી જોસેફ મેકવાનનું દલિત સાહિત્યના ક્ષેત્રે થયેલું પ્રદાન ઈયત્તા, ગુણવત્તા અને તેના પ્રારંભક તરીકે પ્રશંસનીય રહ્યું છે. દલિત-પીડિત સમાજના વિધ વિધ રીતે થતા શોષણને પ્રતિબદ્ધ રીતે મૂકવામાં તેમની કલમે ખાસ્સું ધ્યાનાર્હ લેખન કર્યું છે. ૧૯૭૫-૮૦ થી પ્રતિબદ્ધ રીતે સર્જતા દલિત સાહિત્યની ધારાના નોંધપાત્ર સર્જક રીતે જોસેફ મેકવાન ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર પણ ખાસ્સા પોખાયા. દલિત સાહિત્યના મહત્વનાં લક્ષણો જેવાં કે; પરિવેશ, સામાજિક સંદર્ભો, બોલી, વિવિધ પ્રકારનું શોષણ, અવમાનના તથા સ્થળસંદર્ભ-આ બધાંને સાહિત્યમાં યોગ્ય રીતે આકારિત કરવામાં તેમની સર્જકતાએ સવિશેષ શક્તિઓ પ્રગટાવી.

દલિત સાહિત્ય દલિતોના જીવન સાથે સંકળાયેલા વિવિધ સંવેદનોને પ્રગટાવવાની મથામણ કરે છે. આ બાબતે શ્રી નરેશ વેદ પણ યોગ્ય જ નોંધે છે કે; ‘દલિત સાહિત્ય એ આ વર્ગના દુઃખદર્દ અને તાપસંતાપની અદ્ભુત અનુભૂતિ કરાવતું સાહિત્ય છે. એમાં મુખ્યત્વે કવનવિષયો રૂપે ગરીબાઈ, ગુલામી, અપમાન, અવહેલના, તિરસ્કાર, શોષણ અને પરિતાપની સંવેદનાઓ અને સમસ્યાઓ નિરૂપાઈ છે. કોઈપણ મનુષ્ય પોતાના અંગત જીવનમાં સ્વતંત્રતા, સ્વમાન, સલામતી, કદરદાની વગેરેની અપેક્ષા રાખતો હોય છે. આ બધી બાબતોમાં આ સમાજનું જે સામાજિક વર્ગો દ્વારા હનન થાય છે અને એથી જે સામાજિક મૂલ્યોનો હાસ થાય છે તે મૂલ્યોને રસાત્મક અને પ્રભાવક રૂપમાં ઉજાગર કરવાનું દલિત સાહિત્ય તાકે છે.’

જોસેફ મેકવાનના લખાણોમાં શોષણનો ભોગ બનેલા માનવની સંવેદના છે અને એ દ્વારા સામાજિક સમરસતા સાધવાની તેમની નેમ છે. તેમના સાહિત્યમાં ખેડાયેલા વિષયો વિશે ધીરજ પરમાર નોંધે છે કે: ‘જોસેફભાઈના લખાણોમાં શોષાતાં, રિબાતાં, રવરવતાં, વલવલતાં ને છતાંય ખુમારી ના છોડતાં જીવતરોની વરવી વાસ્તવિકતા રજૂ થઈ છે. આ સર્જન દ્વારા તેઓ કબૂલે છે કે હું જાતિ, વર્ણ, રંગ, ઊંચનીચના ભેદોથી પર બનીને માત્ર માણસ બન્યો છું. આ સમજણ સૌ ભારતીયમાં સમૃદ્ધ થતી જાય તો માણસનું માણસ તરીકે સન્માન જળવાશે.’²

અહીં તેમની ટૂંકીવાર્તા, ‘છગનાને ન સમજાતા સવાલો’માં વિષયવસ્તુ, સંકલના અને ટૂંકી વાર્તાનાં સ્વરૂપગત લક્ષણોને કેવી રીતે કુશળતાથી પ્રગટાવીને ટૂંકી વાર્તાના નિર્માણનું સર્જક કર્મ સુચારૂ સંકલન સમેત પાર પાડ્યું છે તે તપાસીએ.

વાર્તાના વિષયવસ્તુ પર દ્રષ્ટિપાત કરીએ તો છગનો અને કુમલી જેઓનાં બાળલગ્ન થઈ ગયાં છે. પરંતુ કુમલીના પિતા પૈસાની લાલચે તેને બીજે સોંપી દેવા તૈયાર થઈ જાય છે. આવા વખતે કુમલી પિતાનું ઘર છોડી છગનાના ઘરે આવી પહોંચે છે. સખત વરસાદના કારણે રાત્રે તેઓ ભાગી શક્તાં નથી. સવારે તેના પિતા આવી પહોંચે છે. ત્રણ હજાર રૂપિયા આપવાની વાત થાય છે. વાર્તાનું કેન્દ્રબિંદુ તો આ સમયે લેવાતી કુમલીની પ્રતિજ્ઞા છે. જ્યાં સુધી તેના પિતાને પૈસા નહીં ચૂકવાય ત્યાં સુધી તે જોડે રહેવા છતાં છગનાનું ઘર ના માંડવાની આકરી પ્રતિજ્ઞા લઈ બેસે છે અને પૈસા ભેગા કરવા બંને નીકળી પડે છે. આણંદ-વડોદરા જેવા શહેરો તરફ. જૂની અગિયારમી ચોપડી ભણેલા છગનાને નોકરી ના મળતાં રસ્તામાં મળી ગયેલા ગાંધીવાદી સમાજસેવક છબિલદાસને ત્યાં આ બંને મજૂરી કરવા રહી જાય છે. રસ્તામાં છબિલદાસ તેઓને મદદ કરે છે તેની પાછળ તેમની કુમલી તરફની વિષય લાલસા છે. છગનાને પણ આ વાત સમજાય છે ને એટલે જ તેના મનમાં વિચાર ઉદભવે છે, આ બધું કુમલી કાજ તો નહીં થતું હોય? પણ આ કપરા સંજોગોમાં તેને છૂટકો નથી છબિલદાસનો આશરો સ્વીકાર્યા વગર. વાર્તામાં મૂકાયેલા આ સંકેતો વાર્તા આગળ આવનારા બનાવોની એક યોગ્ય પીઠિકા રચી જાય છે. સંકેતની વાતને જરા વિગતે વિસ્તારીએ તો વાર્તામાં વરસાદની ભૂમિકા પણ ઘણી જ સબળપણે મૂકાઈ છે. જીવનદાતા વરસાદ અહીં વાર્તામાં એકાધિક પ્રસંગોએ મુશ્કેલી અને સંઘર્ષના જીવંત પ્રતીક તરીકે આવે છે. જ્યારે જ્યારે વરસાદનું આગમન થયું છે ત્યારે ત્યારે છગના માટે કઠોર પ્રસંગો ઊભા થયા જ છે. કુમલી પણ વરસાદને દુશ્મન જ ગણે છે. તે તેની તળબોલી દ્વારા ભૂખ્યા થયેલા છગનાને કહે છે; ‘દસમનિયો વરસાદ આટો ને રોટલો બેયનો ઓહડપાટો વાળી જ્યો છગના... ડબ્બોય મારા કરમની ગોડે ખાલીખમ્મ સે. શું કરું તારી હાટું ?’³

સમાજસેવક અને એમાં પણ દલિતોના ઉદ્ધારક ગણાતા છબિલદાસના ઘરે મહિને ચારસો રૂપિયાના પગારે મજૂરી કરવા રહેલા છગનાનું આર્થિક શોષણ તો છે જ. સરકાર દ્વારા લઘુત્તમ વેતનનો દર તો સાડી બાવીસ રૂપિયા છે પણ છગનો તો ચારસોમાં પણ રાજી છે. અને વર્ષ પૂરું થવા આવતાં તેને મળનારા પાંચ હજારની કલ્પના તેના જીવને ઉત્સાહ આપે છે. ભાવક તરીકે આપણને પણ થાય કે વર્ષની કપરી મજૂરી અને વિશેષ કરીને તો સુંદર, ઘાટીલી યુવાન પત્ની સાથે રહેવા છતાં પ્રતિજ્ઞાને કારણે છગનનું નસીબ સારું ક્યાં છે?

દલિતોના ઉદ્ધારક ગણાતા છબિલદાસના હૃદયવેશી શોષક વ્યક્તિત્વનો ઉઘાડ આ વાર્તામાં સુપેરે થયો છે. સેવાના નામે પોતે જ ભવ્ય બંગલા અને ગાડીઓ તથા મોજશોખમાં મહાલતા છબિલદાસ આપણા કચડાયેલા વર્ગની સેવા કરવા નીકળી પડતા સમાજસેવકોની પોલને ખોલે છે. મુખ્યમંત્રી સામે છગનાને નવાં

કપડાં પહેરાવી પોતાના દત્તક પુત્ર તરીકે રજૂ કરી નામ કમાય છે. એ જ દત્તક પુત્રની પત્ની કુમલી પર તેઓ જ્યારે બળાત્કાર કરે છે ને કુમલી મોતના મુખમાં પહોંચી જાય છે ત્યારે તેમના આંતરીક ફૂર શોષક વ્યક્તિત્વનો એક ચહેરો આપણી સામે તરવરી ઊઠે છે. છગના અને કુમલીના આર્થિક-જાતીય શોષણની ઘટનાને સુસંકલીત રીતે સજકે ઉપસાવી છે. આવા સમયે આ પાત્રોની ભીતરી સંવેદના અને તેની સામે શોષકોની સંવેદન જડતા બરાબર પરસ્પર રીતે જક્ષ્ટાપોઝ પામીને અસરકારક ચોટ ઊભી કરે છે. ગાંધીવાદી ગણાતા છબિલદાસના દંભી વ્યક્તિત્વની સામે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા બાબતે પરસ્પર અત્યંત આકર્ષક હોવા છતાં ને પ્રતિજ્ઞાભંગ કરે તો પણ કોઈને કશી ખબર નથી પડવાની છતાં બંને વફાદાર રહે છે તે જોવા જેવું છે. કુમલી અને છગનાના પાણીદાર વ્યક્તિત્વનો સ્પર્શ આપણને આનંદ આપી જાય છે.

વ્યક્તિગત જીવનના ઉલ્લાસોથી દૂર આવનારા ભવિષ્યની રમણીય કલ્પનામાં રાયતાં આ પાત્રોની અંતિમ કરૂણતા સ-ચોટ મૂકાવા પામી છે. બંગલાના ઉદઘાટન પછી છગનાને બળજબરી દારૂ પીવડાવી કુમલીથી દૂર કરી દેવામાં આવે છે ને તૈયાર થયેલી સુંદર યુવાન કુમલી પર છબિલદાસ બળાત્કાર કરે છે. છગનો પાછો વળે છે ત્યારે ત્રીજા મજલેથી પટકાઈ પડેલી કુમલી લોહીના ખાબોચીયામાં ડૂબી ગઈ હતી. છબિલદાસના ફૂર વ્યક્તિત્વની અંતિમ ચોટ વાર્તાના અંતે જ્યારે તેઓ છગનાને-“તારી બાયડીના મોતથી બંગલો અપશૂકનીયાળ બન્યો છે.” કહી ઝાલોદ આગળ ગાડીમાંથી હેઠે ધકેલે છે ત્યાં અનુભવાય છે.

વાર્તામાં ફ્લેશબેક પદ્ધતિનો ઉપયોગ મધ્યવર્તી સંવેદનને ધારદાર રીતે પ્રગટાવવામાં ખપે લાગ્યો છે. વાર્તા શરૂ થાય છે ત્યારે છબિલદાસનો ચણાઈ રહેલો બંગલો ને વરસાદનું આગમન છે. પ્રારંભિક પ્રેરેગ્રાફમાં જ મહેનતથી લોથપોથ થયેલો છગનો અને રોટલો- શાક કરવા તૈયાર કરવા મથતી અને નિષ્ફળ જતી કુમલી તથા એ બંનેના જીવનની આકરી પરીક્ષા-મુકી આપીને જિજ્ઞાસા જન્માવી છે. પછી તેમના ભૂતકાલીન જીવનના સંદર્ભો વણી ફરી પાછા વર્તમાનની ક્ષણે લાવી મૂક્યા છે. પાત્ર નિર્માણમાં પણ સજકે લાઘવતાથી છતાં સુંદર કામ લીધું છે. વાર્તાના શીર્ષકમાં પણ વાર્તાનો ધ્વનિ સરસ રીતે પડઘાય છે. જીવનની સંકુલતા અને પ્રશ્નો એવા ગૂંચભર્યા છે કે છગનાને સમજાતું જ નથી કે આ આમ કેમ છે? અગિયાર ધોરણ ભણેલા તેને નોકરી નથી મળતી ને સામે નોન મેટ્રીક પ્રધાનો છે. આ કોયડો ગણિતના સાહેબને પૂછે છે ત્યારે મળતો જવાબ; ‘તું જે સમજવા માગે છે એ ગણિત નથી., બાજુ છે. ને બાજુના જવાબ નથી હોતા. છબિલદાસના બંગલામાં દોઢ લાખનો તો સિમેન્ટ એકલો જ વપરાય છે ત્યારે થાય છે ચ્યાંથી આવતા હશે આવડા બધા રૂપિયા? ને તે કુમલીને ખરું જ કહે છે, ‘કુમલી.... ઈ ઊં અભણા ર’યો હોત તો હારું થાત’ વાર્તાંતે પ્રિય પત્ની ને મજૂરી બંને ગુમાવેલા છગનાને થાય છે કે એને કશું જ નથી સમજાતું.

આ વાર્તાનો આસ્વાદ કરાવતાં મોહન પરમાર પણ યોગ્ય જ નોંધે છે કે; “અહીં કુમલીનું જાતીય શોષણ તો થયું છે જ, સાથે સાથે છગનાનું આર્થિક શોષણ પણ થતું રહ્યું છે. છગના અને કુમલીના પરિશ્રમથી તૈયાર થયેલ છબીલદાસના બંગલાના ઉદઘાટન વખતે મુખ્યમંત્રીએ છબીલદાસનાં વખાણ કરતાં કહ્યું કે છબીલદાસે એક આદિવાસી છોકરાને ત્રીજા પુત્ર તરીકે દત્તક લીધો છે. આ છદ્મવેશી સમાજની મેલી મુરાદોએ જાણે હદ કરી નાખી છે. દત્તક તરીકે લીધેલ છગનાની પત્નીનું જ જાતીય શોષણ કરવામાં આવે ત્યારે કેટલી હદે ઉપલાવર્ગની હીનવૃત્તિ વકરી ઊઠે છે તેનો આ વાર્તામાં ચિતાર મળી રહે છે. હરપળે છગનાને અનેક પ્રશ્નોએ મૂઝવી નાખ્યો છે. એને ન સમજાતા સવાલોનો ઉકેલ આ સામાજિક વર્ણ-વ્યવસ્થામાંથી મળવો મુશ્કેલ છે. સર્જક સબળ હોય તો વાર્તામાં કેવું સાબદું પરિણામ આવી શકે છે, તે આ વાર્તામાં જોઈ શકાશે.”⁴

સંદર્ભસૂચિ :

૧. ‘દલિતસાહિત્ય અભ્યાસ અને અવલોકન’, સંપાદક: ગુણવંત વ્યાસ, પૃ. ૧૮
૨. ‘દલિતસાહિત્ય અભ્યાસ અને અવલોકન’, સંપાદક: ગુણવંત વ્યાસ, પૃ. ૨૨૭
૩. ‘દલિત વાર્તાસૃષ્ટિ’ સંપાદક: મોહન પરમાર, પૃ. ૩૧
૪. ‘દલિત વાર્તાસૃષ્ટિ’ સંપાદક: મોહન પરમાર, પૃ. ૧૪૩-૧૪૪

ડૉ. પ્રવીણ વાઘેલા,

એમ. એમ. ચૌધરી આર્ટ્સ કોલેજ,

રાજેન્દ્રનગર, તા: ભીલોડા (અરવલ્લી)

Copyright © 2012- 2016 KCG. All Rights Reserved. | Powered By : Knowledge Consortium of Gujarat